

LEON ȘIMANSCHI (†)

ZIDIREA MĂNĂSTIRII PUTNA. SEMNIFICAȚII ȘI ÎMPREJURĂRI

În vastitatea și, nu mai puțin, originalitatea operei ștefaniene, componenta spirituală comportă, după cum bine se știe, dimensiuni maxime, de natură să justifice atât înfăptuirea ei, cât și neobișnuita sa perenitate. Ctitorirea Mănăstirii Putna reprezintă, fără îndoială, în această expresie *sui-generis* a devenirii istorice, un *summum* semnificativ, acuzând esențialitatea. Nu vom aborda, însă, în retrospectiva pe care ne-o propunem, aspectele deja precizate ale subiectului – destinația pe care a avut-o de la început locașul întemeiat de către Ștefan cel Mare și Sfânt, de necropolă dinastică¹, fiind în afara oricărui dubiu. Intenționăm doar să relevăm acele aspecte ale actului ctitoricesc care au incumbat rațiunii interne și externe luate insuficient în considerație, dar fără de care componentele faptului istoric riscă să apară serios estompeate.

O primă întrebare, provocată de examinarea contextului istoric, rezidă astfel în motivația temporală a deciziei domnului, survenită abia „în al zecelea an”² de la înscăunare. Desigur, ea ar putea fi socotită superflă, dacă se admite că biserica Probota „I”³, prevăzută cu gropniță, a fost ridicată tot de către Ștefan, înainte de 9 iulie 1466, când a beneficiat de privilegierea tuturor stăpânilor ei, pentru pomenirea bunicului, Alexandru cel Bun, a tatălui, Bogdan al II-lea, și a mamei sale, Maria⁴ – ultimele două persoane având criptele funerare chiar aici⁵. S-ar impune, de asemenea, în această situație, acceptarea presupunerii că tocmai atunci noua construcție a început să fie amenințată de o alunecare a terenului⁶, care-l va și determina pe domn să zidească, la Putna, un alt edificiu religios cu aceeași destinație. Logică și probatorie în aparență, demonstrația suferă totuși de

¹ Ion I. Solcanu, *Motivații etice și ideologice ale actului ctitoricesc la Ștefan cel Mare*, în *AIHAI*, XXXIV/1, 1987, p. 140–141.

² Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei* (în continuare, *Letopiseșul*), ed. P. P. Panaitescu, București, <1958>, p. 92.

³ Ion I. Solcanu, *op. cit.*, p. 139. Observăm însă că numerotarea cu „I” este valabilă doar pentru domnia lui Ștefan, deoarece mănăstirea exista încă de la sfârșitul sec. XIV (v. și mai jos).

⁴ *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova (în continuare, *DRH*, A), vol. II (1449–1486), întocmit de Leon Șimanschi, Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, 1976, nr. 138, p. 196–198.

⁵ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare* (în continuare, *Repertoriul*), București, 1958, nr. 49–50, p. 246–247; D. Constantinescu, *Unde a fost înmormântat Bogdan al II-lea voievod*, în „Carpica”, IV, 1971, p. 320–322.

⁶ Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *O primă ctitorie și necropolă voievodală datorată lui Ștefan cel Mare: Mănăstirea Probota*, în *SCIA*, seria „Artă plastică”, tom. 24, 1977, p. 205–230.

inconveniențe care obligă la o reanalizare a informațiilor. Este cert astfel faptul că unul din cele două morminte ale gropniței de la Probota a aparținut Mariei-Oltea și că biserica de aici a fost refăcută în întregime de către Ștefan cel Mare, dar spre sfârșitul domniei, tocmai datorită alunecării terenului⁷, cu toate că și aceasta nu va dura decât până în vremea lui Petru Rareș. Ambele elemente, de ordin istoric și natural, nu se dovedesc a fi însă suficiente pentru atribuirea actului ctitoricesc de la mijlocul aceluși secol neapărat primilor ani ai domniei ștefaniene, deoarece vestigiile arheologice aparținând acestui răstimp, anepigrafice, nu pot indica decât o perioadă de timp cu limite relative, nu și un moment strict jalonat cronologic, cum, de altfel, nici producerea alunecării de teren nu poate fi explicată fără o cauză de extremă gravitate.

Pe de altă parte, motivarea refacerii bisericii Mănăstirii Probota de către Ștefan cel Mare înainte de moartea mamei sale, pentru că acolo se aflau sau trebuiau aduse rămășițele pământești ale tatălui său⁸, nu poate constitui un posibil argument decât în măsura în care acesta s-ar adăuga altora, incontestabile. Or, mult mai firească ar fi fost înhumarea lui Bogdan al II-lea, după decapitarea sa la Reusenii, în noaptea de 15 spre 16 octombrie 1451, chiar la Secuienii, acolo unde s-a și aflat lespeda funerară, înainte de a fi dusă în satul învecinat, Drăgușeni⁹, mai ales dacă satul se va fi aflat în stăpânirea unui susținător al domnului¹⁰. În fine, este de observat improbabilitatea producerii unei alunecări de teren și, ca urmare a fisurării sau a prăbușirii clădirii existente, nici înainte de rezidirea acesteia și nici după, întrucât, în primul caz, ar fi fost normal să fie ales un alt loc, așa cum va proceda mai târziu Petru Rareș, iar în cel de-al doilea, domnul nu și-ar fi îngropat aici, în noiembrie 1465¹¹, mama. Mai degrabă, cauza alunecării terenului și deteriorării treptate a construcției au putut-o constitui cele două cutremure, din 29 august 1471 și 22 ianuarie 1473¹², primul de o intensitate deosebită, din moment ce a fost consemnat în cronică și resimțit ca atare fie la Putna, fie la Suceava, unde s-a

⁷ *Ibidem*.

⁸ D. Constantinescu, *op. cit.*, p. 321.

⁹ V. Brătulescu, *Pietrele de mormânt de la Muzeul din Fălticeni*, în **BCMI**, XXXI, 1938, fasc. 95, p. 38–44.

¹⁰ Acesta putea fi un descendent al lui Dragoș Viteazul, cum s-a presupus (N. Grigoraș, *Începuturile domniei lui Ștefan cel Mare (1457–1459)*, în **SCȘ**, Istorie, Iași, VIII, 1957, fasc. 1, p. 44. Nu este însă exclus să fi aparținut și unuia din neamurile cu stăpâniri în imediata vecinătate: Huru, Brăescu sau Știbor-Jumătate (v. **DRH**, A, II, nr. 183, p. 270–272, și nr. 229, p. 349–350), reprezentanții ultimelor două, Duma și, respectiv, Hodco, făcând parte dintre colaboratorii lui Bogdan al II-lea (v. Leon Șimanschi, „*Închinarea*” de la Vaslui: 5 <iunie> 1456, în **AIIAI**, XVIII, 1981, p. 619 și 631–632).

¹¹ *Repertoriul*, nr. 49, p. 246.

¹² *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan* (în continuare, *Cronicile*), București, 1959, p. 8/17; v. și Vasile Mioc, Damaschin Mioc, *Cronica observațiilor astronomice românești*, București, 1977, p. 177.

aflat domnul înainte sau după seism¹³. Începutul războiului moldo-otoman de 13 ani (1473–1486) a împiedicat, desigur, refacerea imediată a locașului, aceasta efectuându-se în cadrul campaniei ctitoricești de la sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare, când cele două morminte se aflau încă intacte, iar alunecarea terenului nu mai prezenta nici un pericol. Or, cum aceasta s-a produs totuși, de vreme ce Petru Rareș a construit în apropiere o altă biserică, este de admis că ea a fost determinată tot de un seism de mare intensitate, cum va fi fost cel din noiembrie 1517¹⁴. Ca urmare, este posibil ca cele două lespezi mortuare să fi fost mutate în noua biserică de la Probota abia după 1542, când lucrările fiind încheiate, aceasta a putut fi și sfințită¹⁵.

În urma acestor observații, nu este exclusă, credem, presupunerea că paternitatea construcției de la mijlocul secolului al XV-lea să fi aparținut lui Petru al II-lea, mai ales că acesta a luat sub oblăduirea sa Mănăstirea Probota încă din 1444¹⁶, când era doar asociat la domnie, iar în ultimele clipe ale vieții s-a aflat chiar la mănăstire, căreia îi acorda, în octombrie 1448, o întărire, având „credința” întregului său sfat¹⁷. Două informații incontestabile, survenite după efectuarea cercetărilor arheologice, care au justificat aserțiunile enunțate la începutul acestui demers: mai întâi, atestarea documentară a înmormântării Evdochiei la biserica mitropolitană Mirăuți¹⁸, urmată de cea arheologică, prilejuită de cercetările operate în interiorul monumentului¹⁹, conferă obiecțiunilor deja prezentate temeuri sporite de credibilitate, coagulându-le într-o nouă alcătuire a datelor problemei. Astfel, dacă piatra funerară de la Probota atribuită Evdochiei aparține probabil unui alt membru al familiei domnești, răposat la 1467 septembrie 4, acesta nu a putut fi, într-adevăr, decât Petru al II-lea, cel care, refăcând din temelii biserica existentă încă de la 1399²⁰, a transformat-o, din locașul de rugăciune al unei frății monahale, într-o ctitorie domnească. Rezultă implicit, din această circumstanță, că Ștefan cel Mare nu a fost nevoit, pentru adăpostirea osemintelor tatălui său, să reconstruiască vechea biserică de aici, și, totodată, faptul că lespeda tombală a lui Bogdan al II-lea nu a fost dusă de aici la Secuieni – părere la care subscrisesem tangențial și noi²¹. De fapt, dacă domnul ar fi intenționat chiar după primii ani de după înscăunare să

¹³ DRH, A, II, nr. 173–174, p. 255–258.

¹⁴ Grigore Ureche, *Letopisețul*, p. 143 (echivalarea 7025 = 1516 reprezintă, desigur, ca și în alte cazuri – v. p. 137, 144 ș. a. – acceptarea de către editor a stilului bizantin de la 1 septembrie).

¹⁵ V. mai jos.

¹⁶ DRH, A, I (1384–1448), întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi, București, 1975, nr. 246, p. 349–350.

¹⁷ *Ibidem*, nr. 288, p. 411–412.

¹⁸ DRH, A, II, nr. 157, p. 232–234; Leon Șimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Profesorului Constantin Cihodaru la a 75-a aniversare*, Iași, 1983, p. 46, n. 25.

¹⁹ Mircea D. Matei, *În Mirăuții Evdochiei de Kiev*, în „Magazin Istoric”, XXXVII, 2003, nr. 3 (432), p. 24–25.

²⁰ DRH, A, I, nr. 6, p. 7–9.

²¹ L. Șimanschi, *O cumpănă a copilăriei lui Ștefan cel Mare: Reuseni, 15 octombrie 1451*, în *AIHAI*, XIX, 1982, p. 186.

reînhumeze osemintele defunctului părinte, el ar fi putut să folosească interiorul bisericii de la Bistrița, unde va depune – este adevărat, din alte motive – trupul neînsuflețit al lui Alexandrel²². Pe de altă parte, tot așa de firească ar fi fost și cugetarea creștinească de a nu tulbura somnul de veci al răposatului, de vreme ce el și-l petrecea într-un sfânt locaș, chiar dacă piatra sa de mormânt a fost așezată ca masă de altar. Dimpotrivă, ar fi fost chiar normal ca într-o mică biserică de sat, probabil de lemn, să nu se găsească un loc mai potrivit decât cel apărut de ușile împărătești ale iconostasului, mai ales dacă se păstra obiceiul, apărut în primele veacuri ale creștinismului, de a plasa altarul deasupra unui mormânt²³. Totodată, simplitatea decorului plăcii funerare, comparativ cu cel al ambelor pietre similare de la Probota²⁴, dovedește nu numai anterioritatea ei, ci și împrejurările în care a fost confecționată.

Avansând o astfel de interpretare a faptelor de la mijlocul secolului al XV-lea, cele presupuse de noi în continuare: deteriorarea și apoi surparea bisericii de la Probota datorită celor două cutremure – cauzând și deplasarea solului –, apar ca plauzibile, nelămurită rămânând doar absența rămășițelor pământești ale celor decedați din noua biserică ridicată de Petru Rareș. Posibilitatea ca cele două morminte să fi fost „dezafectate cu precauție, iar osemintele și întregul inventar, mutate în locuri neștiute încă, în momentul în care construcția a fost periclitată de alunecarea de teren”²⁵, devine, însă, în urma celor expuse mai sus, caducă, ultimului ctitor neputându-i-se atribui un astfel de act. Singura explicație constă, credem, în profanarea celor două morminte fără nici un fel de scrupul, iar invazia otomană din septembrie 1538 o face mai mult decât certă, întrucât Probota s-a aflat pe itinerarul urmat de cotropitori²⁶. Cu atât mai sălbatică va fi fost comportarea gaziilor turci, cu cât se știa desigur că domnul ostil înălțase aici o nouă biserică, iar obișnuitele jafuri la care procedau oștile medievale nu au fost oprite decât după „capitularea” boierilor de la Bădeuți²⁷. Nu este greu de imaginat ce s-a putut

²² *Cronicile*, p. 11/20. În mormântarea lui aici nu se explică numai pentru că purta numele „bunului” său, ci mai ales pentru că, după anexarea cetății Crăciuna, în martie 1482 (*ibidem*, p. 10/19), el fusese „gubernatorul” (slv. *namesnicul*) Țării de Jos, cu reședința la Bacău, unde construisese biserica Precista, iar împreună cu tatăl său, pe aceea din Borzești, și de unde emisese chiar documente (v. **DRH**, A, XXIII, întocmit de Leon Șimanschi, Nistor Ciocan, Georgeta Ignat, Dumitru Agache, București, 1996, nr. 261, p. 302–303; Ion I. Solcanu, *op. cit.*, p. 149).

²³ Ene Braniște, *Liturgica generală, cu noțiuni de artă bisericească*, Ed. Inst. Biblic..., București, 1985, p. 453–454. Dacă aceasta ar fi explicația pietrei tombale de la Secuieni, atunci ne-am afla în fața unei noi dovezi a răspândirii creștinismului la nord de Dunăre încă din primele veacuri ale acestuia și, totodată, a semnificației martirale pe care l-a obținut, încă de atunci, tragicul sfârșit al voievodului.

²⁴ Leon Șimanschi, *O cumpănă...*, p. 186, n. 29.

²⁵ Ion I. Solcanu, *op. cit.*, p. 140.

²⁶ *Cronici turcești privind țările române. Extrase*, vol. I, întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet, București, 1966, p. 228–229, 268–270 etc.

²⁷ Grigore Ureche, *Letopisețul*, p. 156; *Cronicile*, p. 184.

întâmpla în acel moment cu mormintele din gropnița bisericii năruite a Probotei, care nu fuseseră încă mutate în noul edificiu religios – unde lucrările tergiversaseră și nu putuse a fi sfințită²⁸. Lucrurile de preț, podoabele, care se conservaseră, firește, intacte, au fost însușite, iar osemintele, aruncate și lăsate sub cerul liber; și cum reluarea vieții monahale va fi întârziat o bună bucată de vreme, călugării n-au mai putut recupera decât pietrele tombale.

*

Din cele expuse până aici reiese, credem, în mod convingător că răspunsul la cea dintâi interogație pe care o suscită motivația temporală a întemeierii Mănăstirii Putna nu se află în relația cauzală cu deteriorarea bisericii de la Probota veche. Revenind deci la observarea relativei întârzieri a demersului ctitoricesc, concretizat conform datelor cronicărești, fie la 4 ori 10 iunie, fie la 10 iulie 1466²⁹, se impune o altă îndatorire metodologică, întrucât actul din 9 iulie acordat Mănăstirii Probota, oarecum explicabil în ipoteza infirmată de noi, devine un impediment al acceptării acesteia. Într-adevăr, ar fi fost greu de înțeles prezența domnului la Putna a doua zi după emiterea unui document la Suceava, când el ar fi trebuit să se afle aici cu câteva zile înainte, așa cum a reținut momentul și tradiția orală³⁰. Dar, în această situație, intervine o a doua întrebare, adiacentă, referitoare la ziua și luna săvârșirii actului ctitoricesc, elementele cronologice care ne-au parvenit fiind extrem de contradictorii. Astfel, în letopisețele putnene se află atât datele de 4 iunie sau 10 iunie (de două ori), cât și cea de 10 iulie (de trei ori) – ultima fiind luată precumpănitor în considerație, poate și pentru faptul că a fost reținută de autorul *Letopisețului moldovenesc* folosit de Grigore Ureche. În cazul celor două luni, greșeala de lectură era posibilă în scrisul slavon – mai ales dacă numele lor erau redată prescurtat și cu ultima consoană suprascrisă –, extrem de frecventă, cum o dovedesc chiar aceleași texte pentru domnia lui Ștefan cel Mare și Sfânt, ilustrată de următorul tabel³¹:

²⁸ Grigore Ureche, *Letopisețul*, p. 165–166. O dovadă elocventă în acest sens este înmormântarea lui Bogdan, fiul domnului din prima căsătorie, în septembrie 1534 sau 1540, la biserica Sf. Dumitru din Suceava (v. opiniile lui C. Cihodaru, Ștefan S. Gorovei și C. Rezachevici, în vol. *Petru Rareș*, coordonator Leon Șimanschi, București, 1978, p. 82, n. 109, 227 și, respectiv, 267). În ceea ce privește cel de-al doilea fiu din același mariaj, Ion, mort în 1532 și figurat în pictura de la Probota (v. Sorin Ulea, *Portretul funerar al lui Ion, un fiu necunoscut al lui Petru Rareș, și datarea ansamblului de pictură de la Probota*, în *SCIA*, VI, 1959, nr. 1, p. 61–70), el nu putea fi, cu atât mai mult, îngropat în biserică.

²⁹ V. mai jos, tabelul.

³⁰ Ion Neculce, *O samă de cuvinte*, în *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. Gabriel Ștrempel, București, 1986, p. 12–13.

³¹ Alcătuit pe baza ediției lui P. P. Panaitescu, *Cronicile*. Pentru denumiri, v. propunerile noastre din studiul *Istoriografia româno-slavă din Moldova. I. Lista domniilor din a doua jumătate a sec. XIV*, în *AIIAI*, XXI, 1984 (v. anexa).

Examinându-l, se poate lesne observa cum citirea eronată s-a putut face în ambele sensuri, restabilirea datei exacte necesitând apelul la alte izvoare sau, în lipsa acestora, la critica „intrinsecă și comparativă”³² a textelor. În cazul de față, *Letopisețul Putna III* (cum ne-am permis să simplificăm titulatura de *Traducere românească a Letopisețului de la Putna*³³) oferă, după părerea noastră, un indiciu elocvent, redând data de zi în litere și nu în cifre³⁴. Or, acest mod de înregistrare a timpului constituie caracteristica primei părți a *Cronicii lui Ștefan cel Mare* – cu care textul în discuție prezintă și alte similitudini –, elaborate în anii 1468–1469³⁵. La rândul ei, corectitudinea datei de zi o implică și pe cea de lună: „iunie”, scrisă desigur tot în rând. O dovadă în plus că data figura în prototipul putnean sub această formă și cu acest conținut o oferă modul cum ea a fost preluată de *Letopisețul Putna I*: „iunie 4”, întrucât data de zi, inexplicabilă printr-o confuzie grafică, nu reprezintă, evident, decât prima literă din numeralul slav „deseat” (zece), cu valoare cifrică de patru³⁶. Rezultă, în această situație, că lectura „iulie” în loc de „iunie”, prezentă în celelalte variante putnene, s-a datorat omiterii ultimei haste a literei „И” – greșeală cu mult mai firească decât cea pe care o presupune adaosul gratuit al acesteia. Este de admis așadar că *stâlpul jefelnicului de la biserica Mănăstirii Putna a fost pus și sfințit la 10 iunie 1466*. Noului lăcaș îi fusese desigur ales și hramul: Adormirea Preasfintei și Preacuratei Născătoare de Dumnezeu, urmându-l pe cel al ctitoriei lui Alexandru cel Bun de la Bistrița și căreia domnul îi acorda, tocmai de aceea, a doua zi, pe 11 iunie, o semnificativă danie: „mănăstirea unde a fost *Marta* [subl. ns.] călugărița”³⁷.

*

Dar, dacă intenția lui Ștefan cel Mare și Sfânt de a-și afirma și pe această cale descendența, precum și hotărârea sa de a continua opera ctitoricească a bunicului, atribuind primei sale construcții bisericești calitatea de necropolă dinastică, par într-o măsură firești, alegerea însăși a momentului întemeierii mănăstirii necesită, desigur, explicații suplimentare. Astfel, după cum declanșarea campaniei constructive de la sfârșitul domniei a devenit posibilă în urma încheierii războiului

³² B. P. Hasdeu, *Cronica cea mai veche a Moldovei*, în *Arhiva istorică a României*, tom. III, București, 1863, p. 20–21.

³³ L. Șimanschi, *Istoriografia româno-slavă din Moldova. I. Lista domniilor din a doua jumătate a sec. XIV*, p. 122, n. 26.

³⁴ *Cronicile*, p. 71; v. și mai jos: 1471 „mart, în șapte”.

³⁵ Leon Șimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ștefan cel Mare*, p. 39–44.

³⁶ Maria Magdalena Székely <și> Ștefan S. Gorovei, „*Semne și minuni*” pentru Ștefan voievod. *Note de mentalitate medievală*, în *SMIM*, XVI, 1998, p. 57, propun însă exact varianta contrară: „iulie 4”!

³⁷ *DRH*, A, II, nr. 136, p. 194–195; deși locul de emiterie al documentului nu a fost consemnat de traducător, el n-a putut fi, neîndoind, decât Mănăstirea Putna.

moldo-otoman de 13 ani³⁸ și necesară pentru immortalizarea victoriilor, pomenirea jertfelor și rememorarea trecutului dinastiei și al țării, tot așa fundamentarea așezământului monahal de la Putna abia în al zecelea an al domniei se justifică prin suita imperativelor care au grevat până atunci politica acesteia. Chiar de la început, principala problemă a noului domn s-a constituit în anihilarea pretendenței fostului deținător al coroanei, Petru Aron, refugiat în Polonia și apoi în Transilvania³⁹, unde se găsea, în aceeași postură, și propriul rival al acestuia, Berindei⁴⁰. Luând inițiativa reglementării raporturilor cu vecinul de la nord, prin atacuri succesive și incursiuni de descurajare, Ștefan cel Mare l-a obligat pe regele polon la tratative, ale căror rezultate au fost consemnate în tratatul din 4 aprilie 1459 de la Overcăuți⁴¹ pe malul Nistrului. Un imperativ major îl constituia, în același timp, recuperarea celor două cetăți de hotar ale țării, Chilia și Hotinul, prima concedată în 1448 lui Iancu de Hunedoara și apărată de o garnizoană ungrească, iar a doua rămasă sub controlul familiei lui Iliș și adăpostind o garnizoană poloneză⁴². În plus, domnul transfug și întâiul său consilier, logofătul Mihail, nu se vor fi mulțumit doar cu preluarea arhivei oficiale, ci vor fi lăsat goală și vistieria țării, cu o parte a tezaurului și cu haraciul care tocmai trebuia trimis la Poartă⁴³. La toate acestea se adăugau disensiunile interne dintre partidele boierești⁴⁴ și reținerile care existau, ca și în vremea lui Bogdan al II-lea, cu privire la legitimitatea noii domnii⁴⁵.

Treptat, și în funcție de împrejurări, Ștefan cel Mare și Sfânt a reușit totuși să îndeplinească într-o mare măsură solicitările programului său de guvernământ. Au fost reluate și reglementate raporturile comerciale, aducătoare de mari venituri, atât cu brașovenii, chiar din 1457, cât și cu liovenii, din

³⁸ Comunicare a subsemnatului, susținută în cadrul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” din Iași și publicată rezumativ în „Opinia”, an. III, nr. 628, din 2 iulie 1992.

³⁹ Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, 1933, nr. 235, p. 814–816; *Hurmuzaki*, II, 1, nr. V, p. 4; v. și C. A. Stoide, *Luptele lui Vlad Țepeș cu turcii, 1461–1462*, în **AIIAI**, XV, 1978, p. 34–36.

⁴⁰ Atestat ca pretendent încă din 1457 prin expresia „acel fiu de cuman” (v. Mihai Costăchescu, *op. cit.*, nr. 234, p. 809/812; în textul slav: „tog(o)to comanovici”, dar interpretat greșit în traducere: „Togtocomani”).

⁴¹ Pentru identificarea localității, vezi D. Agache, *O localitate regăsită: „Overc[hel]ăuți”*, în **AIIAI**, XXV/1, 1988, p. 499–506.

⁴² Mihai Costăchescu, *op. cit.*, nr. 230, p. 782–786.

⁴³ Strângerea „dării” și trimiterea tributului în luna aprilie reiese atât din acceptarea lui de către Ștefan la începutul domniei, cât și din așteptarea acestuia de către sultan la Adrianopol, în aprilie 1476 (N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1897, p. 56; v. și M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV–XIX*, în **SMIM**, II, 1957, p. 8–9; Ștefan S. Gorovei, *Moldova în „Casa Păcii”*, în **AIIAI**, XVII, 1980, p. 639–640).

⁴⁴ Leon Șimanschi, „Închinarea” de la Vaslui..., p. 619–620.

⁴⁵ Vasile Pârvan, *Alexândrel Vodă și Bogdan Vodă*, București, 1904, p. 48, 54–55 și 57.

1460⁴⁶, cetatea Hotinului a fost redobândită în 1464, ca urmare a ajutorului dat coroanei polone în războiul acesteia cu Ordinul Teuton⁴⁷, iar cea a Chilieii, în 1465, după atacul eșuat din 1462⁴⁸; rivalitățile nobiliare au fost atenuate prin iertarea și reîntoarcerea pribegilor⁴⁹ sau prin dreptul acordat sftenicilor de a cosigila actele de proprietate⁵⁰; și, poate faptul cel mai important, amenințarea unui atac întreprins de către Petru Aron dinspre Transilvania a fost îndepărtată, după incursiunea moldovenească în secuime⁵¹ și chemarea pretendentului la Buda⁵². S-a adăugat acestor împliniri consolidarea statutului tronului, ca urmare a căsătoriei domnului cu prințesa Evdochia, fiica lui Semen Olelcovici, cneaz al Kievului, căruia autorul cronicii interne, pentru a sublinia sporul de prestigiu obținut în acest fel de către Ștefan, îi atribuia titlul de „țar”⁵³. Poziția politică a țării în zonă fusese, la rândul ei, remediată prin reînnoirea tratatului de vasalitate față de Cazimir al IV-lea în 1462⁵⁴ și, astfel, prin alinierea țării la pactul polono-otoman convenit tot atunci⁵⁵. Și într-adevăr, în 1465, când Chilia, vizată a deveni un avanpost al expansiunii turcești la nord de Dunăre, a trecut din stăpânirea lui Radu cel Frumos în cea a domnului Moldovei, opțiunea politică a acestuia, susținută de daruri, a fost reținută de către sultan, care a renunțat la represaliile plănuite inițial⁵⁶.

Anul 1466 se anunța, așadar, ca prielnic unor înfăptuiri de altă natură, și, poate nu întâmplător, numărul actelor interne emise acum este dublu față de cel al anilor precedenți, după cum, tot nu întâmplător, jumătate din acestea au ca beneficiari așezămintele religioase ale domniei: Bistrița (de două ori), Roman, Probota și Putna⁵⁷. Printre acestea se află și dania acordată de domn Mănăstirii Zografu de la Muntele Athos, la 10 mai 1466: un obroc de 100 de ducați ungrești anual, pentru pomenirea sa, a soției sale și a copiilor lor, Alexandru și Elena. Actul se remarcă din seria celorlalte atât prin formă – pisarul Toader Prodan folosind, pentru a sublinia caracterul deosebit al înscrisului, un vocabular ales și colorat cu

⁴⁶ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, nr. CXXIV–CXXV, p. 258 și 265, și, respectiv, nr. CXXVIII, p. 271–282.

⁴⁷ Șerban Papacostea, *Ștefan cel Mare și războiul Poloniei cu Ordinul teutonic (1454–1466)*, în *RdI*, an. 31, 1978, nr. 3, p. 478–479; *DRH*, A, II, nr. 119, p. 169–170 (apariția în sfat a pârcălabului de Hotin).

⁴⁸ *Cronicile*, p. 7/16 și 169/178.

⁴⁹ Leon Șimanschi, *op. cit.*, p. 620–621.

⁵⁰ Emil Vârtosu, *Despre cosigilarea actelor domnești*, în *AI*, VI, 1969, p. 151–158.

⁵¹ *Cronicile*, p. 28; Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 91.

⁵² *Hurmuzaki*, II, 1, p. 4.

⁵³ *Cronicile*, p. 7/16 [Evdochia era sora, nu fiica lui Semen – *n. red.*].

⁵⁴ Ioan Bogdan, *op. cit.*, II, nr. CXXIX–CXXXI, p. 282–294.

⁵⁵ Șerban Papacostea, *La Moldavie état tributaire de l'Empire Ottoman au XVe siècle: le cadre international des rapports établis en 1455–1456*, în *RRH*, XIII, 1974, nr. 3, p. 445–460.

⁵⁶ I. Ursu, *Ștefan cel Mare și turcii*, București, 1914, p. 28–31; Nicolae Stoicescu, *Vlad Țepeș*, București, 1976, p. 137–139.

⁵⁷ *DRH*, A, II, nr. 131–143, p. 187–207.

sârbisme⁵⁸ –, cât și prin conținut, motivându-se în mod expres scopul munificenței domnești: „pentru mântuirea mea sufletească, și, de asemenea, și pentru sănătatea mea trupească”, iar menționarea întregii familii făcându-se numai la înscrierea ei în pomelnicul mănăstirii⁵⁹. Să semnifice această particularitate o conștiință frământată de speranțe și îndoieli, de certitudini și probabilități, exprimată încifrat în formularistica diplomatică ? Este posibil, de vreme ce Mănăstirea Zografu avea hramul Sfântului Mare Mucenic și Purtător de Biruință Gheorghie, patronul Moldovei, iar peste numai o lună domnul punea piatra de temelie a Mănăstirii Putna cu hramul Adormirea Preasfintei și Preacuratei Maici a lui Dumnezeu – ocrotitoarea tuturor celor aflați în cumpene și nevoi –, numindu-l ca arhitect pe grecul Theodor⁶⁰, venit, probabil la dorința sa, împreună cu împuternicitul locașului athonit.

*

Proiectul domnului Moldovei nu avea să se împlinească, însă, prea curând. Prelungirea lucrărilor până în pragul deceniului următor se cere, de aceea, la rândul ei, justificată. Lipsa potențialului constructiv, material sau uman, nu poate fi invocată, de vreme ce într-un interval destul de scurt a fost ridicată, după invazia tătarilor din 1469, cetatea Orhei⁶¹, iar edificarea locașurilor bisericești în ultima parte a domniei nu va depăși doi ani⁶². Firește, este de luat în considerație, în acest sens, atât caracterul sporadic al întreprinderilor constructive în perioada crizei politice dintre 1432 și 1457⁶³, care nu a permis proliferarea meseriilor contingente, cât și indubitabila dorință a ctitorului de a înălța o biserică de proporții sporite comparativ cu cele deja existente⁶⁴. Dar principalul factor care a putut temporiza ritmul edificării se constituie, totuși, în avalanșa evenimentelor malefice pentru o operă menită a sancționa gratitudinea domnului față de asistența divină a înfăptuirilor sale de până atunci, sau a celor viitoare plănuite de acesta. Înainte, însă, de a le înregistra și a le dezvălui natura implicației, este necesar să precizăm,

⁵⁸ Damian P. Bogdan, *Quelques témoignages des liens roumano-grecs sous le règne d'Étienne le Grand*, în „Bulletin” de l'Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, București, V, 1–2, 1967, p. 121.

⁵⁹ DRH, A, II, nr. 135, p. 191–194.

⁶⁰ Dimitrie Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, p. 13 [informația nu se poate verifica – n. red.].

⁶¹ Pârcălabul acesteia apare menționat în sfat la 1 aprilie 1470, deci la numai șapte luni, trei din ele fiind de iarnă, de la invazie (v. DRH, A, II, nr. 163, p. 242–243).

⁶² G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926.

⁶³ Vezi N. Grigoraș, I. Caproșu, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova, până la mijlocul secolului al XV-lea*, București, 1968.

⁶⁴ Singura care se apropia de dimensiunile Putnei era biserica Mănăstirii Bistrița.

credem, momentul *ante quem*, cel al sfințirii Mănăstirii Putna, la care ne raportăm, deoarece nici acesta nu se bucură de aceeași încadrare cronologică: 1469 sau 1470⁶⁵.

Ambele soluții, reținând ca exacte datele de lună și zi: septembrie 3, propune anii în funcție de invazia tătarilor, încheiată cu bătălia de la Lipnic, din 20 august, care ar fi împiedicat sfințirea bisericii pe 15 august, când îi cădea hramul⁶⁶. Și aceasta, deoarece însuși bătălia ar fi avut loc în 1469, după relatările istoricului polon contemporan Jan Długosz⁶⁷ și ale autorului *Cronicii moldo-germane*⁶⁸, sau în 1470, conform știrilor din istoria universală, *Temah David*, a eruditului evreu David Gans⁶⁹ și din variantele *Letopisețului de la Putna*⁷⁰. Dificultatea acceptării uneia dintre alternative sporește, însă, întrucât toate cele patru surse prezintă elemente textice îndoielnice, care impun critica lor intrinsecă și corelarea lor cu informațiile documentare ale vremii. Astfel, Jan Długosz, plasând invazia tătarilor în anul 1469, oferă totodată, așa cum s-a observat⁷¹ și posibilitatea controlului de exactitate a informației, deoarece pustiirea nestingherită a Podoliei și Volâniei de către ceambururile hanului Mamak, concomitentă cu cea a Moldovei, s-ar fi desfășurat în timp ce regele se afla în provinciile de nord ale regatului. Abia în anul următor, 1470, acesta le-ar fi vizitat pe cele din sud, când l-a și așteptat netulburat, la Liov, toată luna august, dar fără succes, pe Ștefan cel Mare, pentru a-i primi omagiul⁷², fapt confirmat într-adevăr de informațiile documentare⁷³. Nedumeriri provoacă, însă, din această relație, descrierea modului în care s-au derulat evenimentele moldovenești, însumând trei confruntări, cu ultima în favoarea tătarilor (sic ! – v. mai jos, explicația). Spre deosebire de autorul „istoriilor polone”,

⁶⁵ În schimb, *Repertoriul*, p. 49, oferă, ca dată a terminării construcției locașului bisericesc, anul 1469, iar al sfințirii acestuia, anul 1470.

⁶⁶ Conform recente contribuții a lui Nagy Pienaru, *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu hanatul din Crimeea. O controversă: prima incursiune tatară în Moldova*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 275–306, prima incursiune s-ar fi produs abia în anul 1471. După părerea noastră, pertinenta reexaminare a relațiilor interzonale din răsăritul Europei din perioada aferentă nu conduce totuși neapărat la această concluzie, provocând, în plus, alte întrebări (v. mai jos, n. 85).

⁶⁷ Jan Długosz, *Historiae Polonicae...*, ed. Lipsca, 1712, tom. II, libr. XIII, col. 449–450 (text redat integral de Nagy Pienaru, *op. cit.*, p. 276–277, n. 5, ca și preluările sale din sec. XVI); v. și Dumitru Urzică, *Bătălia din Dumbrava de la Lipinți*, Iași, 1937.

⁶⁸ *Cronicile*, p. 29–30. Anul invaziei nu precede, ca în prototip, consemnarea evenimentului, ci bătălia de la Baia, lipsită de acest element, dar introdusă cu expresia „după doi ani” (de la cucerirea Chilei), ceea ce l-a și determinat pe traducător să procedeze astfel.

⁶⁹ Eugen Glück, *A Hebrew Chronicle about the Romanians*, în „Romanian Civilization”, vol. III, nr. 1, Spring–Summer, 1994, p. 40.

⁷⁰ *Cronicile*, p. 50, 62, 71 și 179.

⁷¹ C. Cihodaru, *Observații pe marginea izvoarelor privind unele evenimente din istoria Moldovei între anii 1467–1477*, în *SCSI*, an. VIII, 1957, fasc. 1, p. 10–11.

⁷² I. Minea, *Informațiile românești ale Cronicii lui Ian Dlugosz*, Iași, 1926, p. 51.

⁷³ *DRH*, A, II, nr. 169, p. 253–254 (ultimul salv-conduct acordat logofătului Mihul, din Târgul de Jos – locul obișnuit de adunare a oștii –, ca acoperire a refuzului domnului de a pleca la Liov).

David Gans, care și-a redactat opera cu o sută de ani mai târziu, la Praga, a preluat probabil știrea dintr-o altă lucrare, înfățișând – după cum rezultă din examinarea comparativă a textelor – minusuri (numele hanului) și o prezentare deosebită a sfârșitului invaziei (luarea în captivitate a tătarilor, în loc de victoria acestora într-o a treia luptă). El atribuia, totodată, evenimentul anului 1470⁷⁴, rezultând probabil din corelarea lui greșită cu deplasările curții regale din acest răstimp.

Mult mai confuze și derutante sunt informațiile relative la conflictul tătaro-moldav din acest răstimp oferite de cronicile interne. Ele au fost cauzate, după cum s-a remarcat⁷⁵, de „textul corupt” privitor la interstițiul 1468–1471, care urma primei părți a *Cronicii lui Ștefan cel Mare*⁷⁶. Păstrată și continuată apoi în mai multe rânduri, ea a fost reprodusă mai întâi de către prototipul *Cronicii de la Putna*, curând după ce a fost elaborată⁷⁷, a doua oară, în traducere, de către modelul *Cronicii moldo-germane*, în intervalul mai–iunie 1498⁷⁸, pe baza unui text care se încheia în 1486⁷⁹, iar ultima dată de către arhetipul *Letopiseșului domnesc*, probabil înainte de septembrie 1502⁸⁰. Confruntând știrile pe care acestea le cuprind și conjugându-le cu toate celelalte ale epocii, reconstituirea textului primar al cronicii privind perioada în cauză, în litera și spiritul anelor moldovenești, confirmă într-adevăr autenticitatea reflectării evenimentiale.

Astfel, autorul *Cronicii moldo-germane*, preluând informația deteriorată a prototipului, întrerupe relatarea invaziei tătărăști pentru a reveni la conflictul moldo-ungar, întrerupt din nou de alungarea celor dintâi din țară, pentru a încheia cu sfârșitul bine cunoscut al luptei de la Baia⁸¹. Aceeași situație divulgă, la o lectură atentă, și textul redacțiilor putnene, deoarece, după înregistrarea biruinței de la Lipnic, două dintre ele consemnează urmărirea și prinderea invadatorilor,

⁷⁴ Eugen Glück, *op. cit.*, p. 38.

⁷⁵ C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 4–5.

⁷⁶ Leon Șimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ștefan cel Mare*, p. 43–44.

⁷⁷ Luând în considerare similitudinile dintre prima parte a *Cronicii lui Ștefan cel Mare* și *Letopiseșul Putna III* (v. mai sus, n. 34 și 35) sau *Cronica moldo-polonă* (v. Leon Șimanschi, *12 aprilie – o zi de două ori memorabilă din viața lui Ștefan cel Mare*, în curs de publicare în „Acta Moldaviae Septentrionalis”, reprezentând, până la 1502, *Letopiseșul Putna IV*, se poate presupune că ea a fost copiată pentru mănăstire îndată după elaborare (v. și mai jos).

⁷⁸ *Cronicile*, p. 38: încheierea textului cu expediția lui Balibeg în Polonia, din mai 1498 – datată greșit, probabil datorită confundării, în intermediarul latin (v. I. C. Chițimia, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București, 1972, p. 36), a cifrei 8 cu 9 –, dar fără a fi menționată cea moldovenească, de la sfârșitul lunii iunie.

⁷⁹ *Cronicile*, p. 36 (ultimul eveniment cu anul redat în stilul bizantin).

⁸⁰ I. Minea, *Letopiseșele moldovenești scrise slavonește*, Iași, 1925, p. 27.

⁸¹ „În același <an> au venit și tătarii în țară și oastea iarăși a venit călare la voievod, încât a pus în mișcare o oaste mare. / Aceasta a auzit-o craiul Mathias și a ieșit cu puțin folos din țară. / Astfel Ștefan voievod a pornit cu oastea lui împotriva tătarilor și i-a lovit, alungându-i din țară și a omorât pe mulți dintre ei. / Totuși mulți oșteni au pornit și pe urma craiului, care au rupt de la el mulți oameni, așa încât craiul nu a scos din țară nici un tun și sunt îngropate în munți, pe care până azi nimeni nu le poate găsi” (*Cronicile*, p. 30).

precum și recuperarea pleanului⁸², ceea ce pare nefiresc după o victorie desăvârșită și obținută la numai 8 km depărtare de Nistru. Mai degrabă, prototipul relatează o altă acțiune militară, cu altă desfășurare, în alt timp, așa cum rezultă de fapt și din expunerea lui Jan Długosz. Conform acesteia, respingerea tătarilor s-a petrecut abia după a treia confruntare, în care ei ieșiseră învingători, deși o pierduseră pe cea precedentă, când fusese prins însuși fiul hanului. Evident, contradicția dintre victoria moldovenească din cea de-a doua luptă și succesul final al tătarilor nu se poate explica decât tot prin contopirea a două fapte deosebite.

Și, într-adevăr, informația documentară a vremii confirmă producerea unei noi agresiuni tătarești, înainte de 16 mai 1471, când consulul din Caffa o comunica Oficiului din Genova. Conform scrisorii acestuia, tătarii crimeeni, credincioși marelui han, prădaseră nestingherit partea de nord a Moldovei, pe când domnul acesteia se afla în război cu Radul voievod, dar moldovenii și rutenii, care suferiseră aceleași prădăciuni, au supus imediat teritoriul Campaniei unor drastice represalii⁸³. În sfârșit, se adaugă constatările de mai sus acțiunea din *Letopisețul moldovenesc*, preluat de Grigore Ureche, conform căreia, după victoria asupra tătarilor, domnul s-a întors la Suceava, și nu la Putna, „cunoscând Ștefan vodă că ajutoriul nu de aiurea i-au fost, ci numai de la Dumnezeu și de la Preacurata Maica Sa”⁸⁴, ceea ce sugerează că sfințirea Mănăstirii Putna încă nu se săvârșise.

Așadar, examinarea „intrinsecă și comparativă” a textelor referitoare la raporturile moldo-tătare din acest răstimp relevă două agresiuni ale Hoardei de Aur, contopite, în anele putnene, ca și în opera istorică a lui Jan Długosz, într-una singură, concluzia logică impusă de realitatea contextuală fiind desigur aceea că *sfințirea Mănăstirii Putna s-a săvârșit în anul 1471, după cea de-a doua*⁸⁵. O atare

⁸² „În anul 6978 (1470) august 20, au venit tătarii, mulțime mare, și s-a bătut cu ei Ștefan voievod la dumbrava de la Lipniți, lângă Nistru. / Și a gonit pe urma lor și a luat toată prada lor (*Letopisețul Putna II*, în *Cronicile*, p. 62). „În anii 6978 (1470) august 20, au venit mulțime foarte multă de tătari. Și au fost (sic !) cu dânșii și Ștefan voievod la Lipnici, aproape de Nistru. / Și gonindu-i din urmă, i-au luat pe toți robi și alte jacuri (*Letopisețul Putna III*, în *Cronicile*, p. 71).

⁸³ Virginie Vasiliu, *Les Tatars et la Moldavie au temps d'Étienne le Grand*, în **RHSEE**, VIII, 1931, nr. 7–9, p. 188–191.

⁸⁴ Grigore Ureche, *Letopisețul*, p. 95.

⁸⁵ Aparent, propunerea noastră este susținută de încheierea la care ajunge Nagy Pienaru, *op. cit.*, p. 282–283 și 305–306 (v. mai sus și n. 66): „este posibil ca prezența lui Ștefan la Putna la mijlocul lunii august și gestul donator din 10 septembrie 1471 să fi urmărit evaluarea și refacerea pagubelor provocate de invadatorii din răsărit și chiar să fi avut loc o ceremonie de resfințire a lăcașului monahal incendiat sau afectat parțial. În acest ultim caz, este corectă succesiunea din letopisețele moldovene: confruntarea cu tătarii a fost urmată de venirea lui Ștefan la Putna [...]”. Nelămurită rămâne, însă, în această situație, însăși desfășurarea evenimentelor: a reușit domnul, după campania din Țara Românească, „iarăși [...]” „să pună în mișcare o oaste mare” (*Cronica moldo-germană*), să-i ajungă pe tătari și într-o a doua (nu a treia, v. p. 276), luptă, desigur cea de la Lipnic, să-i zdrobească ? Dacă victoria a aparținut, în ultima luptă, tătarilor, de ce a mai fost nevoie ca Mamak să trimită solia de 100 de oameni pentru eliberarea fiului său ? Iar, în ambele situații, cum se explică urmărirea tătarilor dincolo de Nistru și recuperarea pleanului ? Lipsa menționării invaziei tătare printre

posibilitate ar oferi un răspuns mulțumitor și întrebărilor pe care le provoacă celelalte două alternative. Cum ar fi fost posibilă, de exemplu, întrunirea a „64 de arhieriei și preoți și diaconi”, nu numai din țară, ci și, desigur, din eparhiile vecine, când întreaga obște ortodoxă a Europei răsăritene trăia încă sub spaima produsă de năprasnica invazie ? Au fost oare de ajuns numai două săptămâni pentru normalizarea situației și liniștirea sufletelor, mai ales că și acestea au fost marcate de preocupările firești care urmau unei bătălii ? După izgonirea peste Nistru a resturilor oștirii tătărești și înhumarea creștinească a celor căzuți în luptă, a urmat astfel insolita solie a celor 100 de oșteni trimisă de han și întâmpinată probabil tot acolo. Întoarcerea victorioasă în cetatea de scaun a fost apoi sărbătorită prin slujbele de recunoștință adresate divinității și în special Preacuratei, conjugate cu răsplătirea celor care se remarcaseră pe câmpul de bătălie și instituirea lor ca viteji. Dar, dacă anul 1469 nu poate fi, tocmai datorită motivelor de mai sus, acceptat ca dată a sfințirii Mănăstirii Putna, cu atât mai puțin poate fi reținut anul 1470, când nu s-a produs nici un atac tătăresc. În plus, la 10 august, domnul se afla în Târgul de Jos, probabil în mijlocul „curții” sale, temându-se de o eventuală ripostă munteană, așa cum îi comunica regelui polon, care îl aștepta la Liov⁸⁶.

Reținând ca posibilă săvârșirea slujbei de consacrare a Mănăstirii Putna în anul 1471, rămâne totuși de explicat motivul amânării ei de pe 15 august pe 3 septembrie, când împrejurările politico-militare nu o impuneau. În acest sens – excluzând din discuție anul – s-a propus că întârzierea a avut drept cauză dorința domnului de a elogia în acest fel meritele celui mai fidel susținător al înfăptuirii sale și, desigur, întâi și intim consilier, mitropolitul Teoctist⁸⁷, cel care îi consacrase domnia pe câmpul de la Direptate și a cărui zi calendaristică se oficiază pe 3 septembrie⁸⁸. Întru totul îndreptățită, aserțiunea unilateralizează totuși determinarea, excluzând cauza de forță majoră reclamată de surse. Pe de altă parte, în lipsa acesteia din urmă, apare cel puțin ciudată decizia domnului de a asocia rugăciunea hramului împăărătesc al Sfintei Fecioare cu slujba cuviosului Teoctist, mai ales că cel ce-i adoptase numele se afla încă în viață. Luând, însă, în considerare acest impediment, esențial după părerea noastră, rezultă că nu numai anul, ci și datele de lună și zi sunt atribuite greșit de către analistul putnean evenimentului pe care-l relatează. După o jumătate de veac de la desfășurarea

evenimentele anului 1470, în scrisoarea lui Jan Długosz din 28 octombrie (v. p. 301) poate exclude din discuție și anul 1469 ? Să fi dispărut din memoria călugărilor putneni „incendierea sau afectarea parțială” a mănăstirii, încât să nu le mai menționeze atunci când au interpolat Cronica lui Ștefan cel Mare ? Și, în sfârșit, trebuie să renunțăm la data luptei de la Lipnic: 20 august ?

⁸⁶ V. mai sus, n. 73.

⁸⁷ Ipoteză avansată de Sergiu Iosipescu și transmisă nouă de Ștefan S. Gorovei în ședința de comunicări a Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, din [loc gol – n. red.] 2003, când ne-am prezentat rezultatele propriei cercetări [afirmație foarte improbabilă – Șt. S. G.].

⁸⁸ *Documente privind istoria României* (în continuare, **DIR**), *Introducere*, vol. I, București, 1956, p. 529.

acestui, era de altfel și firesc să se apeleze la un element conjunctural: invazia tătărească, pe care textul deteriorat al acelei pagini de cronică o introducea probabil cu expresia „În același an”; și, cum singurul alineat alăturat cu dată certă era atacul Brăilei, atât invazia, cât și sfințirea au fost plasate în anul 1470. Eroarea a fost poate ușurată și de lipsa consemnării în cronică a celei de-a doua invazii, din 1471, deși în amintirea istorică se mai păstra detaliul că împăcarea lui Ștefan cu Matia a survenit după cele două evenimente, așa cum probează de fapt trimiterea primei solii moldovenești la rege tocmai în acest an⁸⁹.

a. <Începutul anului 1468: pedepsirea a 60 de trădători din timpul agresiunii ungare împotriva Moldovei și al luptei de la Baia, în frunte cu vornicul Crasneș>.

b. „În același an / Pe acea vreme, noemvrie, în 25, s-au pristăvit Evdochia, doamna lui Ștefan vodă”.

c. „În același an”, / „în ziua de 14 decembrie, într-o miercuri, atunci s-a risipit oastea lui Ștefan voievod” / „a prădat Ștefan voievod Țara Secuiască”.

d. <1469 mai, ante 26 – iunie, ante 5>. Două incursiuni în Transilvania, una prin sud, în secuime, iar alta prin nord, până la Uszt.

e. „În același <an>, au venit tătarii în țară” „și i-a biruit Ștefan voievod la dumbrava de la Lipniți”.

f. „În anul 1470, februarie 27, [...] a fost prădarea și nimicirea Brăilei de către Ștefan voievod”.

g. <În același an>, „aprilie 12, marți”, a fost „a doua luptă” cu Petru Aron, la Orbic, și iarăși a biruit Ștefan voievod”.

h. „În anul 1471, ianuarie 16 au fost tăiați Isaia vornic, Negrilă ceașnic și <Luca> stolnic”, în „târgul Vasluiului”.

i. „În anul 1471, martie 7 a fost război cu Radul voievod la Soci și a biruit Ștefan voievod”.

j. <În același an, ante mai 16: incursiunea tătarilor în Țara de Sus și urmărirea lor până la marginile Campaniei>.

k. „În același an, august 29, a fost cutremur mare [...], în vremea când ședea țarul la masă”.

În urma celor expuse până aici, rezultă, credem, ca singura concluzie logică, necesitatea găsirii unui alt moment al sfințirii, de după trecerea în neființă a lui Teoctist⁹⁰, dar care să justifice alegerea zilei de pomenire a cuviosului cu același nume ca dată a sacralizării mănăstirii, datorită unui element neobișnuit, de forță majoră. Și, într-adevăr, cronică putneană înregistrează, pentru anul 1484, o întâmplare nefastă: pe „15 martie”⁹¹, în Miercurea Mare, la miezul nopții spre joi, a

⁸⁹ V. mai jos.

⁹⁰ *Cronicile*, p. 63.

⁹¹ Data de zi este greșită. Incendiul s-a produs în noaptea de 13 spre 14 martie, miercuri spre joi (v. **DIR**, *Introducere*, vol. I, p. 639).

ars toată Mănăstirea Putna cu desăvârșire”⁹², ceea ce a impus, firește, refacerea ei și o nouă sfințire. Este posibil, de asemenea, ca incendiul să fi compromis vechea pisanie, iar cea nouă⁹³ să nu fi preluat data terminării primei construcții. Presupunem, de aceea, că tocmai ziua și luna celei de-a doua sfințiri, survenită în urma refacerii bisericii, în 1484, rămasă încă vie în amintirea martorilor oculari din mănăstire și înscrisă desigur în noua inscripție votivă, au fost cele avute în vedere și considerate ca repetându-le pe cele dintâi, fiind atribuite astfel primei sfințiri. Avansând această ipoteză, cele două condiții stipulate mai sus se realizează, credem, în mod optim pentru anul 1484, când campania sultanului Baiazid al II-lea în Moldova, din lunile iulie și începutul lui august, soldată cu pierderea cetăților ponto-dunărene, Chilia și Cetatea Albă, au împiedicat neîndoielnic pregătirile pentru sfințirea noului edificiu pe 15 august. Retragerea armatei otomane curând după 9 august⁹⁴ a dat, totuși, posibilitatea ca peste câteva săptămâni această oficiere să se îndeplinească. Iar 3 septembrie 1484, căzând într-o sâmbătă, ziua „amintirii tuturor morților și în primul rând a sfinților mărturisitori și mucenici, care și-au dat viața pentru Hristos sau au pățimit pentru biruința credinței creștine”⁹⁵, când se împlineau și aproape 7 ani⁹⁶ de la moartea mitropolitului Teoctist, căpăta astfel o dublă semnificație, impunându-se ca moment al sfințirii celei de a doua biserici.

*

Consecința firească a presupunerii avansate în cele de mai sus este aceea că atât de mult discutatul eveniment a avut loc în ziua comemorativă a Adormirii Maicii Domnului, 15 august, a anului 1471, când domnia ctitorului intra într-o scurtă perioadă de liniște, întreruptă doar de marele cutremur din 29 august. Relațiile lui Ștefan cel Mare cu regele ungar se aflau în curs de normalizare, un sol al său fiind trimis, la începutul lunii august, spre Buda⁹⁷, iar cele cu regele polon continuau să se desfășoare ca între un vasal și un suzeran, dar numai aparent, căci termenii inițiali se modificaseră substanțial, cum atestă eschivarea domnului, din 13 iulie 1471⁹⁸, de a-l trimite pe întâiul său fiu, Alexăndrel, cu 1000 de călăreți, în

⁹² *Ibidem*, p. 51, 64 și 180 (aici numai data, atribuită însă greșit începutului campaniei turcești).

⁹³ Din nefericire, nici aceasta nu s-a păstrat, iar cea pusă după refacerea bisericii, încheiată la 1662 (Dimitrie Dan, *op. cit.*, p. 16) nu amintește data construcției inițiale.

⁹⁴ Nicoară Beldiceanu, *La conquête des cités marchandes de Kilia et Cetatea Albă par Bayezid II*, în *SOF*, tom. 23, 1964, p. 69–72.

⁹⁵ Ene Braniște, *op. cit.*, p. 163.

⁹⁶ *Cronicile*, p. 50, 63 și 180 (data atribuită greșit morții celui de-al treilea fiu al domnului, Bogdan).

⁹⁷ *Hurmuzaki*, XV, 1, nr. CXXXVIII, p. 77.

⁹⁸ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, nr. CXXXIX a, p. 311–313. În răspunsul său (*ibidem*, nr. CXXXIX b, p. 314), regele își recunoștea, pe de altă parte, obligația de a-i oferi domnului și țării sale apărarea necesară.

ajutorul lui Cazimir, una din odraslele regești, care vâna coroana Sfântului Ștefan. Înfrângerea categorică a lui Radu cel Frumos în luna martie, la Soci⁹⁹, și drasticele represalii aplicate tătarilor, în urma invaziei acestora din luna aprilie¹⁰⁰, îndepărtaseră, totodată, pericolul unor noi atacuri ale inamicilor de atunci ai Moldovei. Se puteau întruni, așadar, cei „64 de arhieriei, preoți și diaconi”¹⁰¹, pe care i-a reținut memoria putneană, boierimea de frunte, dar și câți au putut din cea mărunță, precum și mulțimea poporenilor de pe valea atât de bine locuită a Putnei. Slujba de sfințire a fost oficiată, cu mâna preasfințitului mitropolit chir Theoctist și a episcopului Tarasie¹⁰² de Roman, nelipsind, desigur, nici episcopul de Rădăuți, Ioanichie. „Întru pomenirea sfânt răposaților [...] <săi> părinți”, domnul a miluit cu acest prilej Mănăstirea Pobrata, unde se afla îngropată mama sa, scutind-o de vama Tuțorei pentru toate transporturile mănăstirești la sau de la Chilia¹⁰³. Un reprezentant deosebit al ortodoxiei răsăritene a fost însă trimisul așezământului monahal de la Zograf, care devenise „mănăstirea *noastră* [s. ns.] de la Sfântul Munte”, unde este egumen rugătorul *nostru* [s. ns.] chir popa ieromonah Varlaam”, și căruia domnul îi va acorda peste o lună, la 13 septembrie, un nou obroc, de 500 de aspri, pentru întreținerea bolniței pe care o construise acolo¹⁰⁴. Ajutorul nu era motivat însă doar *stricto sensu*¹⁰⁵. Legăturile domnului cu mănăstirea athonită debutaseră încă din anul căsătoriei sale, 1463, când îi dăruia un manuscris conținând *Faptele Apostolilor*¹⁰⁶. Ele au fost reluate, după cum s-a amintit deja, în 1466, anul începerii lucrărilor la Putna și au continuat până la sfârșitul domniei, concretizându-se în ridicarea zidului de incintă, a apeductului și a unor noi chilli, a arsanalei (1475) și a unei alte trapeze (1495), precum și în refacerea integrală a bisericii cu hramul Sfântul Gheorghe (1502)¹⁰⁷. Într-adevăr, vechea mănăstire devenise o ctitorie moldovenească, domnul asumându-și grija obștii monahale și revenindu-i, firește, dreptul de a numi egumenul.

Mai mult, însă, decât afirmarea smereniei domnului încă din 1457, când „din mila lui Dumnezeu [...] a luat schiptrul Moldovei”, coincidența sosirii unor fețe bisericești de la Zograf, atât în preajma începerii lucrărilor de la Putna, cât și la încheierea lor, conferă, fără îndoială, un sens aparte relației religioase, pe care consistența generozității ștefaniene o înscrie în spiritul politicii bazileice de sprijinire și apărare a dreptei credințe. Această ipostază a celui ce începea să devină

⁹⁹ *Cronicile*, p. 8/17.

¹⁰⁰ V. mai sus, n. 83.

¹⁰¹ *Cronicile*, p. 62 (Putna II); v. și p. 50 (Putna I), unde în loc de „arhieriei” se află mențiunea „egumenii tuturor mănăstirilor”.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ *DRH*, A, II, nr. 174, p. 257–258.

¹⁰⁴ *Ibidem*, nr. 176, p. 261.

¹⁰⁵ Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 121.

¹⁰⁶ Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare*, I, București, 1990, p. 541–546.

¹⁰⁷ Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 122–124.

cu adevărat „Mare” este, pe de altă parte, sugestiv confirmată de figurarea Sf. Gheorghe ostaș în cele două drapele și două icoane pe care voievodul le-a dăruit ctitoriei sale de la Athos. Astfel, unul din drapele, aflat astăzi la Muzeul Militar Central¹⁰⁸, îl înfățișează pe sfânt strivind balaurul, dar nu de pe cal, ci de pe un tron și nu străpungându-l cu sulifa, ci sub picioare, în timp ce doi îngeri îi așează pe cap o coroană în nouă colțuri – reprezentare mult prea transparentă pentru a mai avea nevoie de tălmăcire. Însușirea titlului de „țar” (împărat) pe care i-l consemnează cronica internă în 1471, iar apoi în 1475, când succesiunii l-au întâmpinat, după victoria de la Vaslui, cu urale: „să trăiască țarul”¹⁰⁹, ca și, în 1473, *Evangheliarul de la Humor*¹¹⁰, sau noua compoziție a stemei princiare, cu dublă cruce apostolică în dreapta și cu simbolul „fulgerului jupiterian” în stânga¹¹¹, relevă, în modalități diferite, preluarea aceleiași „idei imperiale”¹¹². Concomitent, aceasta s-a împletit cu asumarea idealului cruciat, de a deveni, ca și înaintașul său, Iancu de Hunedoara, un alt *Athleta Christi*, așa cum, indirect, pare să ateste cunoașterea *Panegiricului împăraților Constantin și Elena*, alcătuit de Eftimie, patriarhul de Târnovo, și copiat, în 1474, la Putna, de ieromonahul Iacov¹¹³, în care autorul edictului de la Milano este denumit frecvent „țar” (în traducerea românească veche: „împărat”) și de câteva ori „marele”¹¹⁴ – termen însușit și el (!) de către domn, de vreme ce îl va accepta în 1481, pentru pisania turnului de intrare al ctitoriei sale: „marele Io Ștefan voievod, fiul marelui Bogdan voievod”¹¹⁵.

Poate mai mult, însă, decât aceste dovezi, una din icoane, „făcătoare de minuni”, ilustrând „une figure mâle, exprimant la colère” și având o ferecătură executată în 1838 la Sankt Petersburg¹¹⁶, atestă prin inscripția ei o legendă surprinzătoare privind una din luptele domnului Moldovei cu turcii, când Sf. Gheorghe i s-ar fi arătat acestuia în vis, prezicându-i victoria și ajutându-l apoi s-o câștige pe câmpul de bătălie – legendă transmisă de un text din secolul al XVIII-lea¹¹⁷. Ceea ce frapează în această istorisire, cu aspect de gestă medievală, nu este, desigur, intervenția sfântului capadocian în desfășurarea evenimentului, ci elementele sale autentice, întrucât, la solicitarea expresă a acestuia, domnul i-a

¹⁰⁸ *Repertoriul*, p. 302–303.

¹⁰⁹ *Cronicile*, p. 9/18.

¹¹⁰ Ioan Bogdan, *Evangheliile de la Humor și Voroneț din 1473 și 1550*, în **ARMSI**, seria II, tom. XXIX, 1906–1907, p. 646–651; *Repertoriul*, p. 338.

¹¹¹ Ștefan S. Gorovei, *1473 – an-cheie al domniei lui Ștefan cel Mare*, în **AIIAI**, XVI, 1979, p. 148.

¹¹² D. Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, în **SMIM**, XVI, 1998, p. 65–71.

¹¹³ G. Mihăilă, *Cultură și literatură română veche în context european*, București, 1979, p. 260.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 281–332 (text slav) și 333–379 (trad. rom. veche).

¹¹⁵ *Repertoriul*, p. 49.

¹¹⁶ Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 122.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 126–127 (text. rus și trad. franc.); v. și trad. ns., în rom., din „Biruința. Revista Seminarului Teologic «Sf. Gheorghe» din Botoșani”, an. II, 2002, nr. 5–8.

rezidit locașul de la Zografu, în 1502, și și-a trimis acolo *icoana pe care o purta tot timpul cu sine în lupte*, pentru a fi atârnată în biserică. Așadar, o încredere nețârmurită în puterea atotbiruitoare a divinității, pe care o simțea însoțindu-l tot timpul și pretutindeni prin sulița necruțătoare a Sf. Gheorghe; iar pentru intercesiunea ei de către Maica Domnului, ocrotitoarea tuturor celor aflați în cumpene și nevoi, dar și purtătoarea <lor> de biruință¹¹⁸, dacă se încumetau să lupte pentru apărarea dreptei credințe, domnul îi consacraseră prima sa ctitorie. Tocmai de aceea, cronicarul curții nu va uita la nici una din marile bătălii purtate de acesta să menționeze asistența Preacuratei, mai întâi¹¹⁹ cu prilejul luptei de la Lipiști (Lipnic), din 1469, citată deja, iar apoi: „și a biruit atunci Ștefan voievod, cu mila lui Dumnezeu și cu ajutorul lui Iisus Hristos, [...] care s-a născut din Preacurata Fecioară” – Vaslui, 1475; „și a biruit iarăși Ștefan voievod, cu mila lui Dumnezeu și cu rugăciunile Preacuratei Maicii Domnului” – Râmnic, 1481; „și cu mila lui Dumnezeu și cu rugăciunile Preacuratei Maicii Domnului [...], a biruit atunci domnul Ștefan voievod” – 1497, Făgetul Cosminului¹²⁰. Grația divină nu a fost, însă, invocată numai în acest fel, domnul construind, după Putna, încă două biserici cu hramul Născătoarei de Dumnezeu, la Borzești și Tazlău, iar alte trei, cu cel al Sf. Gheorghe, la Baia, Voroneț și Hârlău¹²¹. Este mai mult decât evident, credem, în urma tuturor acestor probe, că cele două opere ctitoricești ale domnului Moldovei comportau prin paralelismul lor rosturile superioare ale unui gând nemărturisit, poate, nici celor mai apropiați suflotește de el.

La 15 august 1471, acesta se dezvăluia, însă, în toată cutezanța grandorii sale, întrucât soborul celor 64 de hirotonisiți cu harul divin, sfințind biserica Mănăstirii Putna, îl înălțau, implicit, și pe ctitorul ei, întocmai ca pe Constantin cel Mare, la demnitatea „purtătorului de biruințe” pentru cauza crucii, înnobilând calitatea de împărat, pe care o avea, cu cea de „episcop”¹²² al episcopilor¹²³ și

¹¹⁸ *Acatistul Maicii Domnului. Condacul I*, în *Acatistier*: „Apărătoare Doamnă pentru biruință, mulțumiri, izbăvindu-ne din veșnica moarte prin darul Celui ce S-a născut din tine [...] ceea ce ai stăpânire nebiruită [...] bucuria tuturor celor necăjiți !”.

¹¹⁹ Este posibil, însă, ca pomenirea Maicii Domnului să fi fost făcută în originalul *Cronicii lui Ștefan cel Mare* și pentru lupta de la Baia, mai ales că ridicarea bisericii de la Putna începuse, dar deteriorarea textului final al relatării acesteia l-a determinat pe copistul *Letopiseșului de la Bistrița*, care i-a sesizat totuși natura, să-l înlocuiască cu două perceptive religioase (*Cronicile*, p. 7–8/16).

¹²⁰ *Ibidem*, p. 9/18, 10/19 și 12/21.

¹²¹ *Repertoriul*, p. 109, 144–146, 198, 77, 94–95.

¹²² G. Mihăilă, *op. cit.*, p. 367 (calitate conferită de un conciliu episcopal) și 368.

¹²³ *Ibidem*, p. 338, 350, 354, 360, 365–367, 378. De fapt, acesta este și sensul – cel religios – al termenului de „țar” atribuit domnului în textele la care ne-am referit deja, întrucât Ștefan nu și-ar fi putut propune mai mult decât de a fi recunoscut că „noi suntem domn al Țării Moldovei din mila lui Dumnezeu”, așa cum a afirmat-o chiar în omagiul de la Colomeea (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 373), egal deci regilor din jur, dar nicidecum rege. Presupunerea „unei intenții a lui Ștefan cel Mare de a deveni rege”, pe care D. Nastase, *op. cit.*, p. 69, n. 25, crede a o fi avansat noi în „Cronica” (Iași), nr. 7, 1–15 aprilie 1995, p. 7 (*Ștefan cel Mare – domn al Moldovei și Țării*

devenind astfel „Noul David” –, „Hristos” – „dumnezeiescul” – sau „marele” împărat¹²⁴, îndreptățit să fie întâmpinat de credincioși precum a fost Constantin la Roma, după victoria împotriva lui Maximian¹²⁵. Numai acesta putea fi, după părerea noastră, îndoitul rost al unei astfel de întruniri eclesiastice și unul din motivele întâzierii ei, misia pe care dorea să și-o aroge domnul trebuind a fi sancționată de singura deținătoare, ca și în vremea împăratului roman, a acestei autorități: Biserica. Iar dovada peremptorie a faptului constă în însăși relatarea autorului putnean, pentru care domnul „a venit”, dar nu „la sfințire”, ci „să sfințească” („și a sfințit”) ctitoria sa, „cu mâna” celor doi mitropoliți, oficiindu-se doar cuvenita „liturghie [...] la jertvelnic”¹²⁶. Iar peste numai două săptămâni, cronicarul curții se grăbea să consemneze pentru prima oară noua demnitate a domnului: „În același an, august 29, a fost cutremur mare [...], când ședea țarul / <împăratul> la masă”¹²⁷. Firește, o dată cu domnia, însăși Biserica Moldovei obținea un plus de prestigiu în rândul surorilor ei ortodoxe, după cum, peste numai 14 ani, în 1485, o va confirma apelul mitropolitului Moscovei la competența celui de Roman, pentru a-i lămuri tocmai ritualul sfințirii unei biserici¹²⁸, ca urmare, evident, a ecoului pe care l-a avut și cea de-a doua consacrare a Putnei.

Apropiindu-ne de sfârșitul retrospectivei noastre, suntem totuși datori cu încă o lămurire: de ce au durat atât de mult – peste cinci ani – lucrările constructive la prima ctitorie religioasă a domnului ? Pentru a încerca un răspuns, este necesară, credem, mai întâi, disjuncția, deja făcută, între construirea propriu-zisă a bisericii și sfințirea ei, întrucât încheierea celei dintâi, condiționată de posibilitățile materiale și arhitectonice prevăzute evident de domn, se putea petrece cu mai mult timp înainte de săvârșirea celei de-a doua, care, dată fiind destinația specială a edificiului, putea să întârzie până în momentul realizării unor împrejurări adecvate naturii acesteia. Referindu-ne la primul aspect, se impune, pe de altă parte, precizarea că solemnitatea alegerii locului n-a marcat desigur și începerea efectivă a lucrărilor la biserică, deoarece întemeierea mănăstirii, deja în ființă pe 15

Românești), nu ne aparține. Însuși titlul comunicării o demonstrează, iar considerațiile din text îl explicitează: „Să fi exprimat oare Ștefan cel Mare pretenții de suzeranitate asupra domnilor Țării Românești [...] ?”; „întronându-l pe noul pretendent în regimul specific feudal al relației suzeran-vasal [...]”; „Sosise oare momentul când să încerce a obține un nou statut al domniei Moldovei, egalizându-l cu cel al regalităților învecinate ?”. Așadar, nicidecum „rege”, pentru că, „domn” fiind, putea să năzuiască, în spiritul ierarhiei feudale, bazată pe principiul „vasalul vasalului”, la subordonarea *de jure* a domnului Țării Românești și la calitatea de domn al domnului acesteia.

¹²⁴ G. Mihăilă, *op. cit.*, p. 340–341.

¹²⁵ V. mai sus.

¹²⁶ *Cronicile*, p. 8/17.

¹²⁷ *Ibidem*.

¹²⁸ DRH, A, II, nr. [loc. gol – *n. red.*], p. [loc. gol; de fapt, Paul Mihailovici, *Legăturile culturale bisericești dintre români și ruși în secolele XV–XX*, extras din „Revista Societății Istoric-Arheologice Bisericești”, 22, 1932, p. 10–11 – *n. red.*].

septembrie 1466¹²⁹, când primea pentru întreținere un sat, presupunea mai întâi ridicarea chiliilor, a trapezei și a dependențelor gospodărești strict necesare obștii călugărești care se înfiripa. Se poate admite chiar existența încă din 1467, de când datează un *Minei* copiat de ieromonahul Nicodim¹³⁰, a unui *scriptorium*, în care se va fi redactat și prima parte a prototipului *Letopisețului de la Putna*. Într-adevăr, deosebindu-se prin conținut de *Letopisețul de la Bistrița* în privința cronologiei domniilor din intervalul 1359–1457¹³¹ și inserând doar primele două știri specific putnene – prima corectă: 10 iunie 1466, iar a doua greșită: 3 septembrie 1470, dar mult mai târziu, așa cum dovedește traducerea de la Bisericiani (*Letopisețul Putna III*)¹³² – în *Cronica lui Ștefan cel Mare*, a cărei redactare începuse în 1468 sau 1469¹³³, rezultă că acesta, arhetipul putnean, a început să fie elaborat înainte de 15 august 1471.

Această datare a primei redacții putnene a prelungirii lucrărilor la biserica mănăstirii oferă, pe de altă parte, și o explicație indirectă, întrucât „varianta corectă” a cronologiei domniilor dintre 1359 și 1399, pe care ea o prezintă, nu putea proveni decât de la Mănăstirea Neamț, cel mai vechi așezământ monahal al țării, adusă neîndoielnic de egumenul Ioasaf, transferat în fruntea noii ctitorii domnești. Or, cum acesta apare atestat ca atare abia la 2 octombrie 1468¹³⁴, rezultă că abia atunci el a dispus și de locașul trebuincios oficerii liturghiei, deși biserica nu era încă terminată. De altfel, înhumarea soției domnului, Evdochia, răposată la 2 noiembrie același an¹³⁵, s-a făcut la biserica mitropolitană Mirăuți¹³⁶, și nu la Putna, cum ar fi fost firesc, după cum nici cel de-al patrulea fiu al domnului, Ilie (Iliaș), menționat în documentele anului 1473¹³⁷, dar lipsind după aceea, nu a fost înmormântat aici, dovadă a continuării unor amenajări interioare și după sfințirea bisericii, iar ale incintei mănăstirești până la începutul deceniului următor¹³⁸.

Alcătuirea prototipului cronicii putnene evidențiază, în același timp, și o altă latură a pregătirii ideatice de care avea nevoie viitoarea sa întreprindere: asocierea tradiției istorice prin rememorarea trecutului dinastic. Se produce, de aceea, acum adevăratul debut al analiticii româno-slave din Moldova, alături de cele două scrieri menționate mai sus culegându-se informația pentru ceea ce ne-am

¹²⁹ Al. I. Ciurea, *Binecredinciosul voievod Ștefan cel Mare făuritor de cultură și artă*, în *MMS*, an. LVIII, 1982, nr. 3–4, p. 225.

¹³⁰ Leon Șimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ștefan cel Mare*, p. 42–43.

¹³¹ *Cronicile*, p. 44/48, 56/61, 70, 157/161 și 168/177.

¹³² *Ibidem*, p. 70–73. Suntem, deci, de părere că, în ciuda caracterului lacunar al traducerii, lipsa celorlalte știri putnene nu se poate explica decât admitând redactarea prototipului în etape, ca și *Cronica lui Ștefan cel Mare* sau *Letopisețul domnesc* („anonim”).

¹³³ Leon Șimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ștefan cel Mare*, p. 42–43.

¹³⁴ *DRH*, A, II, nr. 155, p. 227–228.

¹³⁵ C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 3 și 7; v. și mai sus.

¹³⁶ *DRH*, A, II, nr. 157, p. 232–234; vezi și Leon Șimanschi, *op. cit.*, p. 46, n. 25.

¹³⁷ *Ibidem*, II, p. 490, sub voce.

¹³⁸ *Repertoriul*, p. 49 și 55.

îngăduit a denumi „*Letopisețul țarilor (împăraților)*”¹³⁹. Și tot de aceea una din redacțiile putnene va adnota cu satisfacție, ca un preludiv al recenteii victoriei de la Baia, enunțul domniei lui Ștefan I cu precizarea: „Acesta a biruit pe Jigmont craiul unguresc la Hindău [...]”¹⁴⁰. Stimularea activității istoriografice a fost însoțită totodată de juxtapunerea celei mai grăitoare mărturie a trecutului, biserica lui Dragoș vodă de la Volovăț, ctitoriei domnești de la Putna, probabil în 1468¹⁴¹, cu scopul evident de a sublinia ideea continuității dinastice și consecvenței ortodoxe a neamului – așa cum va fi aceasta înfățișată, peste puțină vreme, în gesta descălecatului –, iar în subsidiar, pentru a servi, până la terminarea bisericii mari, ca lăcaș de rugăciune al călugărilor și rămânând de aceea, în memoria acestora, ca „mănăstirea veche a Putnei”¹⁴².

Sucesivele refaceri ale bisericii Mănăstirii Putna nu mai permit, firește, astăzi descoperirea cauzelor strict tehnice, care au provocat tergiversarea isprăvirii construcției, deși ele nu au putut apărea decât din înseși exigențele conceptului domnesc privind proporțiile, structura și decorația monumentului¹⁴³, care trebuia să întrecă tot ceea ce realizaseră în domeniu predecesorii. Credem, însă, în urma considerațiilor din paragrafele anterioare, că este certă dorința domnului de a conferi ctitoriei sale nu numai rostul unei necropole dinastice, ci și aura simbolului cruciat, fapt care a complicat, desigur, apariția momentului prielnic pentru sfințirea bisericii. În special dobândirea calității de ctitor înnoitor la Sfântul Munte și, prin aceasta, a misiunii împărătești la care aspira, pentru a ridica steagul luptei împotriva dușmanilor dreptei credințe și, implicit, ai moștenirii sale strămoșești, au constituit, după opinia noastră, elementele determinante ale operei religioase întreprinse. Iar dacă aceasta s-a realizat în mai multe etape: întemeierea și punerea în funcțiune a mănăstirii (1466–1468), zidirea noii biserici (1468–1470) și, în sfârșit, pregătirea sfințirii ei (1470–1471) și efectuarea acesteia (15 august), este încă o dovadă a semnificației sale deosebite, pe care împrejurările istorice nefavorabile ale perioadei nu au făcut decât s-o sublinieze. Ne îngăduim să concluzionăm de aceea că, în șirul anilor care jalonează cu maximă încărcătură

¹³⁹ Leon Șimanschi, *Istoriografia româno-slavă din Moldova*, II, p. 577.

¹⁴⁰ *Cronicile*, p. 48.

¹⁴¹ Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 918–919. Menționarea existenței a două biserici la Volovăț, în 1490 (**DRH**, A, III, nr. 73, p. 138) nu poate constitui o dovadă împotriva mutării mai devreme a ctitoriei lui Dragoș vodă la Putna, întrucât, indiferent de momentul când s-a produs aceasta, este de presupus că domnul a ridicat un alt lăcaș de cult tot acolo, mai ales că el trebuia să adăpostească mormântul Descălecatului (Ștefan S. Gorovei, *Dragoș și Bogdan, întemeietorii Moldovei*, București, 1973, p. 95).

¹⁴² Vartolomei Măzăreanu, *Istorie pentru Sfânta Mănăstire Putna*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 149; Ion I. Solcanu, *Datarea și planul bisericii de lemn de la Putna*, în **SCIA**, seria „Artă plastică”, tom. 21, 1974, p. 100.

¹⁴³ După tradiția populară: „Și așa au fost făcut mănăstirea de frumoașă, tot cu aur poleită, zugrăveala, mai mult aur decât zugrăveală, și pre dinlăuntru și pre denafară, și acoperită cu plumbu” (Ion Neculce, *op. cit.*, p. 13).

istorică viața și domnia lui Ștefan cel Mare, anul 1471 este poate cel mai generos, întrucât „cheia” cu care va deschide în 1473 ușile împărătești, declanșând un război cu forțele Semilunii care va dura 13 ani, a primit-o acum, o dată cu sfințirea ctitoriei sale de la Putna, întru cinstirea Preasfintei Născătoare de Dumnezeu.

Nr.	Vealeatul (anul)	Letopisețul domnesc (anonim)	Cronica moldo- germană	Letopisețul Putna I	Letopisețul Putna II	Letopisețul Putna III (Trad. rom.)	Letopisețul Putna IV (Cronica moldo- polonă)	Letopisețul moldovenesc (Letopisețul Țării Moldovei)
1	6969/1461	iulie 5	iunie 5	[om.]	iunie 5	iunie 5	iunie 5	[om.]
2	6970/1462	iunie 22	iunie 22	iunie 22	iunie 22	iunie 22	iunie 22	iulie 22
3	6971/1463	iulie 5	iulie 15	iunie 5	iulie 5	iulie 5	iulie 5	iulie 5
4	6974/1466	-	-	iunie 4	iulie 10	iunie zece	iulie 10	iulie 10
5	6984/1476	iulie 26	iulie 26	iunie 26	iulie 26	iunie 26	iulie 26	iulie 26
6	6987/1479	iulie 25	iunie 16	iunie 16	-	-	-	iulie 25
7	6992/1484	iulie 14	iulie 14	iunie 14	iulie 14	[om.]	iulie [om.]	iulie patrusprezece
8	7004/1496	iulie 26	-	iunie 26	iulie 26	iunie 26	[om.]	iulie 25